

Олександр Дубина,

кандидат історичних наук

ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.

Протягом останніх років у вітчизняній історіографії усталилася думка, що, йдучи на союз із Карлом XII, Іван Мазепа наслідував спадщину Богдана Хмельницького, який буцімто був ініціатором і першопроходцем українсько-шведського зближення. Це твердження є цілком коректним, якщо розглядати ініціативи лише однієї сторони. Так, справді, Б. Хмельницький був першим українським політиком, який запропонував 1650 року шведській стороні в особі королеви Крістіни (швед. Kristina; у вітчизняній історіографії відома як Христина) воєнно-політичний союз.

Проте торувати шлях до зближення почали шведи. Позаяк останнім часом вітчизняні історики не акцентують уваги на шведських ініціативах, що передували діям Богдана Хмельницького, варто нагадати хоча й загальновідомі, але трошки призабуті факти.

Так, ще на початку ХVІІ ст., коли Карл ІХ взяв активну участь у подіях, пов'язаних з російською «смутою», шведський дипломат Петрус Петреюс (Пер Персон), який перебував тоді в Москві і якому було доручено добитися дозволу для кількох татар, котрі поверталися зі Швеції, проїхати через російські землі до Криму, мав нагоду трохи ближче познайомитися з українськими землями. «Та лише Густав ІІ Адольф (король Швеції в 1611–1632 рр. — *О.Д.*), готуючись до великої релігійної війни (мається на увазі Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. — *О.Д.*), звернув свою увагу на південно-східну Європу і геніально передбачив, що шукати союзників проти папізму та ворогів

Швеції необхідно на сході й півдні, на невідомих ще теренах між Дніпром та Дністром», — писав на початку минулого століття шведський історик Альфред Єнсен¹.

Російсько-шведська війна початку XVII ст. завершилася вигідним для Швеції Столбовським миром (1617 р.), що закріпив її контроль над балтійськими торговельними шляхами. Ця війна, на абсолютно коректну думку російського дослідника Сергія Цветкова, «показала Густаву Адольфу величезні можливості шведської експансії на півдні та південному сході»². Відтоді український геополітичний фактор привертає неабияку увагу Швеції.

У 1626 році шведський дворянин Георг Бернгард від імені свого короля просив дозволу вільного проїзду через російські землі до Запорожжя. «Але цар, не без підстав запідозривши за цим наміром дипломатичну місію, відмовив у проханні. Про те, щоб пропустити шведських послів на Україну, не могло бути й мови», — зазначав Єнсен³. Густав Адольф намагався увійти в безпосередні стосунки з українцями. 1631 року капітан Петер Ляміраль та прапорщик Якоб де Грев передали гетьману реєстрових козаків Івану Кулазі-Петражицькому королівське послання, у якому козакам обіцялася подвійна платня порівняно з тою, що їм встановили поляки, якщо вони «стануть проти поляків на боці шведського короля і ніколи не братимуть участі в жодній війні разом з польським королем». Але козаки ніяк не відреагували на послання. «Далекоглядні плани були на певний час відкладені у зв'язку зі смертю Густава Адольфа, але за них з подвійною енергією узявся Карл X Густав, гідний продовжувач геніальної політики попередника», — писав Єнсен⁴.

«Шведський король Густав II Адольф... і його радник Аксель Оксеншерна розглядали Козацьку державу як потенційного союзника у боротьбі за перевагу в Балтійському регіоні», — відзначав шведський дослідник Крістіан Гернер на міжнародній науковій конференції «Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). На його погляд, спільним ворогом тоді була Річ Посполита, а не Московія. Свою думку вчений обґрунтовував тим, що в 1626 році Швеція натякала Московії, що було б бажано заохотити козаків повстати проти польської корони⁵.

Богдан Хмельницький, який брав участь у кількох антипольських козацьких повстаннях, напевно знав про цей вектор

шведської зовнішньої політики й тому в скрутну мить визвольних змагань в 1650 році звернувся до королеви Швеції Крістини з пропозицією утворити союз проти Речі Посполитої. Донедавна в українській історіографії переважала думка, що шведська королева без ентузіазму поставилася до пропозицій українського гетьмана, позаяк «не хотіла воювати». «Тільки з року 1654, коли Христина зреклася престолу на користь свого небожа Карла-Густава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 р. розпочав із Річчю Посполитою війну», — писав визначний український історик Дмитро Дорошенко⁶.

Втім, сучасний український дослідник доби Богдана Хмельницького Сергій Коваленко спростував це твердження. Зокрема, йому вдалося з'ясувати, що «у травні 1653 року не було пропущене до Швеції посольство України, споряджене Гетьманом у відповідь на *чутки про те, що шведський уряд безуспішно намагається зв'язатися з урядом українським* — (курсив мій. — О.Д.)»⁷. Та й перше шведське посольство, якому поталанило досягти України в липні 1654 року, виправлялося Крістіною; інша справа, що повернулося воно вже до Карла X. Налагодженню шведсько-українського союзу всіляко заважали Річ Посполита й Московія, які усвідомлювали його потенційну небезпеку для себе і не пропускали ані шведських послів в Україну, ані українських до Швеції. Вельми показово, що перше шведське посольство, що потрапило в Україну, було змушене добиратися сюди аж через Париж і Стамбул.

Отже, Крістіна прагнула до порозуміння з Богданом Хмельницьким, і саме вислане нею посольство досягло України. Таким робом, налагодження шведсько-українських відносин було загальмоване штучними зовнішніми перешкодами, а не браком бажання шведської сторони. Так, Карл X діяв більш рішуче й зламав зовнішні перепони, але фактично він продовжував справу, започатковану Крістіною. З цього випливає, що інтерес Швеції до України був у цей період постійним.

Ще одна промовиста деталь. «Цікавою... є та обставина, що до 1653 року на всі звернення по допомогу Україна отримувала відмову від московського уряду, який посилався на мирну угоду з Річчю Посполитою. Проте лиш стало відомо про переговори України зі Швецією — він відразу ж почав переговори з урядом України», — цілком слушно відзначає С. Коваленко⁸.

Таким чином, хоч як би там було, Богдан Хмельницький таки розіграв шведську карту, змусивши Москву активізувати переговорний процес з Україною.

Відзначимо також і те, що зацікавленість в укладенні воєнно-політичного союзу була обопільною. Зауважимо тільки, що донедавна у вітчизняній історіографії була поширена теза, що боротьбі Богдана Хмельницького за возз'єднання українських земель у складі єдиної держави на певному етапі заважала позиція Карла X. «...Восени 1655 р. основною перешкодою в реалізації програми возз'єднання українських земель стала позиція Швеції, що в цей час погоджувалася визнати існування Української держави тільки в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств», — писали сучасні провідні українські історики В. Смолій і В. Степанков⁹.

Втім, деякі документи свідчать про те, що територіальні аспекти не були єдиним і головним пріоритетом політики Карла X на українському напрямі. Автору цієї статті поталанило відшукати у рукописному відділі бібліотеки Уппсальського університету у Швеції «Секретну пам'ятну записку для Амбасадора Його Королівської Величності, який вирушає до Царя й Великого князя Русі (Russland)», датовану тим же 1655 роком. У цій секретній інструкції вимагалось в міру можливостей відстоювати інтереси козацтва під проводом Богдана Хмельницького. Цій темі присвячено окремий пункт 8 документа. Він починається з імені гетьмана; при цьому не конкретизуються його титул і посада, що свідчить про добру обізнаність шведської дипломатії з особою Богдана Хмельницького і ситуацією в Україні загалом.

«Стосовно інтересів Хмельницького і козацтва, їх також треба враховувати», — вказувалося в інструкціях. Від посольства вимагалось «бути обережним, не викладати передчасно свою точку зору, щоб росіяни не могли нічого запідозрити до того, як будуть з'ясовані інтереси Хмельницького, з якими треба погодитися, якщо він їх підтвердить»¹⁰. Отже йшлося про відстоювання інтересів Богдана Хмельницького в повному обсязі, включаючи територіальні аспекти.

Шведські посли прибули до Москви у грудні 1655 року. Їх метою була третя ратифікація Столбовського миру 1617 року. Однак, як виявилось, плани Московії на той час помінялися. «Побоюючись надмірного посилення Швеції, московська дипломатія розпочала переговори з Річчю Посполитою. Думки

Б. Хмельницького ніхто не питав, хоча такий крок різко суперечив духові й букві Березневих статей 1654 року. Замість того, щоб дотиснути Варшаву, Москва простягнула їй руку, відверто нехтуючи інтересами України. Вже 20 грудня 1655 року цар пристав на пропозицію... почати переговори. Наступного дня були відхилені пропозиції шведських послів про військовий союз», — описує ситуацію доктор історичних наук Віктор Брехуненко¹¹. 1656 року розпочалася російсько-шведська війна. Вочевидь, Карл X передбачав такий розвиток подій і, даючи відповідні інструкції послам, намагався забезпечити собі підтримку Козацької держави. Втім, він керувався при цьому не тільки ситуативними міркуваннями.

Шведській монархії потрібен був надійний стратегічний партнер на південно-східному напрямку. І якщо у 1655 році Карл X обмежився загальними вказівками послам до Московії, то в подальшому змушений був піти назустріч українським територіальним вимогам. При цьому позиції України на переговорах зі Швецією постійно зміцнювалися. Так, на початку 1657 року шведському послу Готтарду Веллінгу було відмовлено в укладенні шведсько-українського союзу на підставі того, що «Україна не має достатніх запевнень від Короля шведського про забезпечення своїх умов по закінченні війни»¹². А в жовтні того ж року, вже після смерті Богдана Хмельницького, при укладенні підготовленого ним українсько-шведського договору в Корсуні, в тексті документа було чітко зафіксовано включення до складу незалежної Козацької держави не тільки західноукраїнських земель, а ще й Берестейського та Новгородського воєводств. У «Договірних пунктах», запропонованих від гетьмана Івана Виговського шведській стороні, які увійшли до тексту договору, є такий: «Границі і території володінь Запорізького війська [король шведський] признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук. Зап. війська віддавати — як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське»¹³. Шведи не заперечували.

Тут варто згадати, що за умовами Віленського перемир'я, укладеного між Московією та Річчю Посполитою 24 жовтня 1656 року за спиною Богдана Хмельницького, територія Козацької держави обмежувалася усього одним (!) Київським воєводством. «Обивателям Корони і Великого князівства Литовського вільно

і до маєтностей своїх, і в домах, між козаками по різних місцях будучи, безпечно приїжджати і жити можна було. А козаки запорізькі не тільки за межі в статтях Білоцерківських написаних, не вибігали... шкоди ніякої... не робили, але на службу військову як до царя його милості, так і короля його милості й Речі Посполитій супроти всякого неприятеля... готові були», — було записано в одному з пунктів перемир'я¹⁴. Це було прямим і брутальним порушенням Березневих статей 1654 року, згідно з якими Московія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої.

Уряд Богдана Хмельницького не визнав умов перемир'я і приєднався до Раднотської коаліції у складі Швеції, Бранденбургу й Трансільванії, яка мала на меті розподіл земель Речі Посполитої¹⁵. До розриву з Московією залишався один крок. І якби не смерть, Богдан Хмельницький його б неодмінно зробив. Надто неперівнянними були умови українсько-московського та українсько-шведського союзу. У той час як Москва була готова обмежити територію Козацької держави лише одним Київським воєводством, Стокгольм погоджувався на існування цієї держави в межах усіх її етнічних земель.

* * *

Взаємна зацікавленість Швеції та України в утворенні міцного союзу і його органічність стають очевидними, якщо на цю справу поглянути під кутом зору геополітики.

Як відомо, геополітика визначає життєздатність і міць тієї або іншої держави такими головними чинниками: простір; природні багатства й економічний потенціал; населення (кількісний та якісний аспекти). Інколи додають ще й суспільство та уряд¹⁶.

У середині XVI ст. Швеція стала на шлях інтенсивної територіальної експансії. На думку відомого шведського історика Петера Енглунда, вихідною точкою цього процесу стало захоплення Ревеля (нині Таллінн) на початку літа 1561 року. «Цим було зроблено стрибок через Балтійське море. Це стало початком довгої боротьби за панування у Північно-Східній Європі, що тривала півстоліття», — пише вчений. Потім протягом століття Швеція майже постійно перебувала у стані війни. Цей період завершився підписанням протягом 1660–1661 рр. трьох важливих мирних угод — в Оліві з Польщею, в Копенгагені з Данією і в Кардісі з Росією. «З цими трьома мирними угода-

ми закінчилася наступальна фаза шведської великодержавності, доба грандіозних завойовницьких заходів минула. Здобич, що її пощастило хапнути шведам за всі ті роки, була доволі показана, щоб не сказати більше... Тепер настала фаза засвоєння, коли шведська держава, немов полоз, зручно вляглася, щоб у тиші й спокої перетравити здобич, яку вона проковтнула. Почалася пора укріплення й захисту здобутих земель, що протривала ціле сторіччя.

Годі заперечити, що це було дуже дивне історичне явище. Досі непомітна, незначна держава, розташована на окраїні Європи, Швеція швидко вихопилася з-за темних куліс і здобулася на одну з чільних ролей на кону великої європейської політики. Країна відразу стала однією з великих держав першого ряду», — зазначає Енглунд¹⁷.

Періодизація шведського історика дає ключ до розуміння динаміки шведсько-українських відносин. У період розгортання своєї експансії, пік якої припав на першу половину XVII ст., Швеція потребувала на геополітичні ресурси України, насамперед — людські. Згодом географічне положення гетьманської держави Богдана Хмельницького, що знаходилася між головними суперниками Шведського королівства — Річчю Посполитою та Московією, стало важливим геополітичним чинником у боротьбі за гегемонію у Північній і Східній Європі.

На початку 1660-х років, коли Швеція вступила в період консолідації та захисту своїх завоювань, Україна відходить на другий план її зовнішньої політики. З іншого боку, цьому сприяла деградація української державності після смерті Богдана Хмельницького. У 1663 році Україна фактично розпалася на дві частини — Лівобережну (Гетьманщина) й Правобережну, що було закріплено в Андрусівському договорі 1667 року. Гетьманщина втратила своє значення як суб'єкт міжнародної політики, а Правобережна Україна стала частиною Речі Посполитої. У період своєї стабілізації Швеція не виявляла жодного бажання втручатися в бурхливі події української Руїни.

Ситуація змінилася, коли Петро I, утворивши Північний союз у складі Московії, Речі Посполитої, Данії та Саксонії, розпочав війну проти Швеції. Їй знову забракло людських ресурсів. Водночас відбулися важливі зміни в Україні. За часів гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.) й, особливо, Івана

Мазепи (з 1687 р.) стабілізувалася ситуація в Гетьманщині. Похід Мазепи на Правобережну Україну 1704 року фактично зробив його гетьманом єдиної Козацької держави, чії геополітичні ресурси набули особливого значення в умовах відносно-го балансу протидіючих сил. Україна мала вагомi підстави, аби відновити свій статус суб'єкта на міжнародній арені. Та власних сил для цього на той момент їй ще не вистачало. Мазепа сподівався на довший період мирного будівництва, протягом якого розраховував зміцнити всі геополітичні чинники України, щоб вона була спроможна самостійно відстоювати свою державну незалежність¹⁸. Північна війна перекреслила його плани. Петро I, напевно, розгадав державницькі устремління Мазепи й доклав титанічних зусиль для їх унеможливлення. І тут на обрії з'явилася Швеція, яка потребувала і людських, і матеріальних українських ресурсів і була готова прийняти Козацьку державу під свою опіку. Тим більше, що величезного значення набуло геостратегічне положення України. Опинившись перед перспективою повної ліквідації залишків автономії Гетьманщини Петром, Мазепа зробив свій вибір.

За підрахунками автора цієї статті, територія, контрольована Швецією у період її найбільшої могутності в середині XVII ст., становила близько 900 тис. кв. кілометрів. Це була багатонаціональна держава імперського характеру. Шведи розуміли, що сусідні країни теж мають імперські устремління й спробують відібрати у них завойовані території, для чого можуть у перспективі утворити коаліцію, як воно згодом і сталося.

«Як виявилось, великодержавність значною мірою розбудували за рахунок Данії, Польщі та Росії. Ніщо не свідчило про те, що ті держави мовчки погодяться із втратами території, які їх спіткали», — пише Енглунд¹⁹.

Тому Шведська імперія шукала собі союзників для протистояння своїм більш могутнім за людськими ресурсами супротивникам.

Отже, інтереси Козацької держави і Шведського королівства були обопільними. Обидві сторони були зацікавлені в людських ресурсах і военній потузі одна іншої. Хмельницький, запропонувавши союз Швеції, по суті, не зробив нічого нового. Він пам'ятав устремління шведів на південному фланзі їх експансії, і його пропозиція знайшла дуже швидкий відгук у шведських монархів. У тому разі, якби українсько-шведський союз набув

реального змісту, ще й з Семигороддям на додаток, політична мапа Європи мала б зовсім інший вигляд. Іван Мазепа тільки підхопив недовершену справу свого великого попередника.

Останнім часом у певних, не стільки наукових, як політичних колах намітилася тенденція протиставити Богдана Хмельницького й Івана Мазепу, в тому числі, в галузі шведського напрямку в їхній зовнішній політиці. Про це пише зокрема Сергій Коваленко. «Богдану... Хмельницькому було припечатане клеймо возз'єднувача України з Московщиною, а дехто навіть говорив не так давно, що зараз у стосунках України з Московщиною закінчуються “часи Мазепи” й настають “часи Хмельницького”». Що мається на увазі?

«І той, і другий певний час терпіли Москву, і той, і другий дійшли до усвідомлення необхідності порвати з нею задля України, і той, і другий користувалися підтримкою Шведського королівства. Тоді ж у чому може бути відмінність “часів Мазепи” й “часів Хмельницького” з погляду ставлення до Московщини? Відповідь однозначна. Ні в чому», — робить висновок дослідник²⁰.

Цієї ж теми торкається вчений і публіцист Кирило Галушка. «До речі, якщо з причини шведського вибору Мазепа вважається якимось антиподом Хмельницького, який обрав союз із Москвою, то це невірно: якщо ми повернемося назад і згадаємо останні діяння великого гетьмана, то побачимо як його союзників тих же шведів. Хмельницький керувався тією ж логікою, що й Мазепа, бо геополітичні обставини Війська Запорозького у 1707 р. багато в чому нагадували 1657 р. В цьому сенсі Мазепа радше втілював “заповіт” Хмельницького», — пише К. Галушка²¹.

А «заповіт» цей Мазепа знав так добре, як ніхто інший. За деякими відомостями, віднайденими С. Коваленком, переговори між Богданом Хмельницьким і першим шведським посольством в Україну відбулися в липні 1654 року «у дворі Білоцерківського городового отамана Степана Мазепи, і його син, майбутній Гетьман Іван Мазепа, був їх свідком»²². Що ж виніс юний Іван з тих переговорів? С. Коваленко описує їх хід так: [Богдан Хмельницький] «серед іншого сказав, що для нього бажаним було б утримання миру між Шведським королівством та Московським царством, але якби між ними дійшло до війни, то за умовами війни Шведського королівства проти Речі

Посполитої Україна стане на бік Шведського королівства проти Московського царства. Це був липень 1654 року. Від сумнозвісної Ради в Переяславі пройшло лише півроку. І за цей малий час Москва вже встигла надокучити Гетьманові аж так, що він почав робити подібні заяви»²³. Безсумнівно, цупка юнацька пам'ять Мазепи зберегла на все його життя той урок дипломатії та геополітики, який дав великий гетьман у 1654-му. Мине півстоліття й Іван Степанович пригадає той Богданів урок.

Та повернімося до Швеції. Її геополітична потуга базувалася, головним чином, на армії. Аналіз цього явища ретельно здійснив російський дослідник Борис Григор'єв у своїй книзі «Карл XII», що вийшла кілька років тому у серії ЖЗЛ. «Король Карл XII на початку свого правління мав у своєму розпорядженні усередині метрополії 34 тисячі піхотинців і кавалеристів і флот з 38 лінійними кораблями, 8 фрегатами й 15 тисячами матросів, а на всій території королівства, включаючи заморські території й провінції, шведська армія налічувала близько 115 тисяч чоловік. (Такої армії Росія Петра Першого дозволити собі ніколи не могла.)», — пише автор. «І все б було добре, але королівство Швеція страждало одним недоліком: у ньому було мало людей. По щільності населення Швеція посідала одне з останніх місць у Європі, на всій території з півночі на південь і з заходу на схід, включаючи заморські провінції, проживало не більше трьох мільйонів жителів... І які люди заселяли Швецію? 80 відсотків населення становили селяни. Ремісників, купців, буржуазії, не говорячи вже про вчених людей, було мізерно мало. Продуктивність країни... сильно відставала від продуктивності передових країн Європи — Голландії, Англії і Франції. З таким населенням освоювати завойовані території або втримувати їх з кожним десятиліттям ставало все важче», — зазначає Григор'єв²⁴. Для нас у цьому випадку вкрай важливий його обґрунтований висновок стосовно кількісного та якісного складу населення Швеції.

Так, імперська Швеція без союзників була просто не в змозі захистити територію у 900 тисяч кв. км в разі тривалої війни з країнами Північного союзу.

Щодо території мислимої Мазепою української держави, то її контури, базуючись на документальних джерелах, окреслив відомий дослідник козацької доби Валерій Шевчук. Аналізуючи текст союзного договору України зі Швецією від 29–30 жовтня 1708

року, постановлений у Гірках (нині село Новгород-Сіверського району Чернігівської області), який дійшов до нас у вигляді копії або витягу, він зокрема пише: «...Простір [українського] князівства не означено, але застерезується, що завойовані козаками землі, як і “все те, що — як виявиться — належало колись українському народові, передається і задержиться в Українському князівстві”, тобто Українське князівство тут бачиться на всьому етнічному просторі»²⁵. Отже, Мазепа відновив статус-кво, зафіксований у Корсунській угоді 1657 року, а починав він, як побачимо трошки згодом, з нуля.

Основою Козацької держави мали стати возз'єднані Лівобережжя і Правобережжя. Якщо взяти до уваги активні колонізаторські зусилля Мазепи на Слобожанщині й те, що він не уявляв собі України без Запорозької Січі, то територія мислимої ним держави могла б за сприятливих обставин сягнути 400 тис. кв. кілометрів.

Точні дані щодо українського населення маємо за 1719 рік. Тоді в Лівобережній Україні українців мешкало 1755,4 тис. чол., Правобережній — 2138 тис. чол.²⁶. Загальну кількість етнічних українців дослідник українського етносу XVIII–XX ст. В.О. Романцов визначав у майже 5740 тисяч. Таким чином, на Правобережній та Лівобережній Україні мешкало майже 4 млн чол.; на етнічних українських землях — понад 5,7 мільйонів.

Для порівняння: за оцінками провідних істориків, територія Речі Посполитої у XVII ст. становила 940 000 кв. кілометрів²⁷. На той час її населення дорівнювало приблизно 7 млн чоловік²⁸. З них, як бачимо, понад два мільйони були українці.

Погляньмо також на іншого сусіда: «Населення, розкидане по величезному просторі Росії, становило наприкінці XVII століття всього лише 5,6 млн чоловік», — пише доктор історичних наук, професор Євген Анісімов²⁹. При цьому він зараховує до складу росіян населення Лівобережної України або Гетьманщини, яке становило на той час приблизно 1,5 млн чоловік³⁰.

Таким чином, за людськими ресурсами Мазепина Україна не поступалася сусідам.

Отже, мислима Мазепою держава з територією у 400 тисяч кв. км і з майже вдвічі більшим, ніж у Швеції, підкреслимо — на відміну від неї — моноетнічним населенням — мала всі підстави для свого незалежного від будь-кого статусу.

Правильність обраного Мазепою шляху державного будівництва підтвердив подальший розвиток України. Наприкінці XVIII ст., коли більшість українських етнічних земель була об'єднана в складі Російської імперії, німецько-австрійський історик Йоган Християн Енгель у своїй «Історії України й українських козаків» (Галле, 1796 р.) писав про Україну так: «Сьогодні, під оглядом простору рівна королівству, плодovита й щедро вивінувана природою країна, межева стіна поміж культурною Європою й некультурною Азією, кочовище й входова брама для стільких азійських орд, мандруючих в Європу, вже тим самим заслугує на більшу увагу... Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Густава й Карла XII були б може до сьогодні володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи»³¹.

Та Мазепине державотворення було перервано Північною війною 1700–1721 років.

* * *

Тепер погляньмо на те, що мав Мазепа на початку Північної війни.

Внаслідок Віленського перемир'я 1656 року, Андрусівського договору 1667 і Вічного миру 1686 року між Московією і Річчю Посполитою держава Богдана Хмельницького, територія котрої становила за підрахунками сучасних провідних українських вчених 200 тис. кв. км³², була поділена навпіл; тобто в складі Мазепиної Гетьманщини залишилася половина тих земель, приблизно 100 тис. кв. кілометрів. Її населення, як вже вказувалося, становило 1,5 млн чоловік. З такими геополітичними підвалинами Мазепа не мав жодних шансів вести на рівних розмову з більш могутніми сусідами про незалежну Козацьку державу. Хід його міркувань найкраще виклав Пилип Орлик вже після смерті Мазепи.

Так, у листі до французького посла в Стамбулі графа Дезайера (4 травня 1712 р.), в якому він пояснював положення свого Маніфесту до європейських урядів від 4 квітня 1712 року, гетьман в екзилі зазначав: «мала держава не може утримати свою свободу, між двома сусідами, як тільки глибоко продуманою політикою»³³.

Після початку Північної війни така «глибоко продумана» зовнішня політика зводилася тільки до одного: пошуку оптимального союзника, який зміг би своєю військовою потугою захистити козацькі вольності та незалежний розвиток Української держави. Зовсім не випадково 7 листопада 1728 року Пилип Орлик переписує до свого «Діаріуша» рядки про козаків з голландського часопису: «це є нація, яку тільки одна любов до свободи зібрала на території між Дніпром і Дністром — тому не дивно, що вона боїться всякого ярма і шукає протекції володаря, який найбільше сприяв би її свободі»³⁴.

На початку Північної війни стало цілком очевидно, що Петро I аж ніяк не сприятиме свободі України.

Про те, як Московія, починаючи ще за життя Богдана Хмельницького (Віленське перемир'я 1656 р.) постійно порушувала договірні статті Переяславської угоди 1654 року, написано чимало. За часів правління Петра I обмеження автономії Гетьманщини й особистих владних повноважень гетьмана набуло всеосяжного характеру. На думку автора цієї статті, найбільш переконливо цю тему розкрила петербурзька дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева³⁵. Вирішальну роль, на її думку, відіграла реформа 1707 року, що стала «сходиною до фактичної ліквідації української автономії»³⁶. Влада поступово, але неухильно вислизала з рук старого гетьмана. Примиритися з цим Мазепа аж ніяк не хотів.

Тепер разом з ним помірковано трошки про зовнішньополітичну ситуацію, в якій він опинився. З одного боку — відсталала й неписьменна Московія. З іншого — могутня європейська потуга — Швеція. Мазепа уважно читав європейську пресу. Думка була одностайна: передова Швеція неодмінно переможе відсталу Московію. За таких обставин цілком природною була переорієнтація старого гетьмана на Швецію.

Ситуація загострилася у 1705–1706 роках. Так, 8-й пункт укладеної 28 листопада 1705 року між Карлом XII і Станіславом Лещинським Варшавської угоди передбачав повернення до Польщі втрачених нею «східних земель», себто, очевидно, Лівобережної України (Гетьманщини). А в підписаній 24 вересня 1706 року Карлом XII, Августом II і Станіславом Лещинським Альтранштадтській угоді титул останнього, який ставав польським королем, виглядав так: «Король Польщі, Великий Князь Литви, Русі, Прусії... *Кийовії, Волині, Поділля, Підляшшя...*

*Сіверщини, Чернігівщини і т. д., і т. д.»*³⁷ (Стаття І Мирного договору; курсив мій. — *О.Д.*). Отже, в 1705–1706 рр. шведський монарх не бачив на мапі Європи ніякої України, — ані Гетьманщини, ані Західної. До складу Польщі відходила і «мала Батьківщина» Мазепи — Київщина. В разі реалізації цієї угоди гетьман втрачав усе: і владу, і землі, і левову частку своїх чималих багатств. Він безумовно знав зміст Альтранштадської угоди і тому доклав усіх зусиль, аби українські землі не опинилися під юрисдикцією Польщі й перехопити в неї ініціативу. Тут треба зазначити, що вихідні позиції Івана Мазепи на переговорах зі Швецією були набагато гіршими, ніж у Богдана Хмельницького. Якщо Карл X спочатку визнавав Козацьку державу в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств, то його онук, Карл XII, взагалі не бачив ніякої України.

В російській історіографії усталився стереотип, що Мазепа прагнув повернути Україну під владу Речі Посполитої. Цей стереотип базується на договорі Мазепи з польським королем, начебто знайденим на руїнах спаленого росіянами Батурина. Пункт IV документа передбачав «Передати полякам всю Україну й область Сіверську, а також провінції Київську, Чернігівську й Смоленську, які всі сукупно повинні були повернуті у володіння Польщі. Натомість король польський обіцяє підняти Мазепу в князівське достоїнство й віддати йому у володіння воеводство Вітебське й Полоцьке, на тих самих умовах, на яких герцог курляндський володіє своїм герцогством».

Чернігівський дослідник Сергій Павленко обґрунтовано довів, що цей договір є фальшивкою, творінням пропагандистської машини Петра I³⁸. Втім, навіть без беззаперечних аргументів Павленка зрозуміло, що Мазепа аж ніяк не хотів повертатися під владу Польщі й, ведучи переговори з маріонеткою Карла XII Станіславом Лещинським, прагнув вийти на головного гравця на міжнародній арені — шведського короля.

Але сучасні російські дослідники-пропагандисти вперто продовжують нав'язувати свою некоректну точку зору. Так, старший науковий співробітник Інституту історії РАН В. Артамонов безапеляційно заявляє, що Мазепа «у приватних і застільних розмовах відкрито заявляв, що Гетьманщині бути «під ляхами» або по добрій волі, або після завоювання». «Не зафіксовано жодного його висловлювання про безсилля тодішньої Речі Посполитої», — запевняє він³⁹.

Та вся справа у тому, що таке висловлювання, причому вельми промовисте, таки було зафіксоване. Міститься воно в листуванні надзвичайного посла Людовика XIV до Петра I, відомого дипломата Жана де Балюза. В листі, надісланому родичам і датованому кінцем 1704 року, дипломат писав: «...про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду»⁴⁰. Цей лист був опублікований Ільком Борщакком у 1933 році і широко відомий в наукових колах.

Ще одне надзвичайно цінне історичне джерело, опубліковане ще на початку 1860-х років і цитоване десятками дослідників — лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, датований 1721 роком. В ньому генеральний писар і довірена особа Мазепа зокрема розповідає, як у другій половині 1706 року гетьман негативно відгукнувся на прохання княгині Дольської приєднатися до бойових дій проти Московії. Слухаючи її листа, Мазепа сказав Пилипові Орлику: «возможное ли дѣло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши одного берега, другого не достигнуть? Станиславъ и самъ не есть надеженъ своего королевства; рѣчь посполитая раздвоенная: якій же можетъ быти фундаментъ безумныхъ тоей бабы прелестей?»⁴¹.

У тому ж листі-сповіді Пилип Орлик написав про відмову Мазепа пристати на пропозицію Станіслава Лещинського і розпочати бойові дії восени 1707 року. У листі, якого гетьман наказав написати Лещинському 18 вересня того року, серед причин відмови була вказана та, що «Рѣчь Посполитая есть еще раздвоеная и съ собою несогласная»⁴².

То що ж, виходить, що Мазепа був таким патологічним зрадником, що, заради самої зради як такої, був готовий увійти до складу «роздвоєної та з собою незгодної» держави?

Маємо ще один промовистий документ, що свідчив про небажання Мазепа переходити під владу Речі Посполитої, цитований Миколою Костомаровим в його хрестоматійній праці. Йдеться про лист гетьмана від 23 липня 1708 року до прибічника Лещинського — пана Тарло, який схилив Мазепу пристати на пропозиції шведського короля і Станіслава. На той час гетьман вже зробив свій геополітичний вибір. Але він перепровадив листа Тарло російському державному канцлеру Г. Головкіну, отже Петро I знав про перебіг подій. Тому обережний Мазепа, щоб замаскувати свої справжні наміри, висловився в тому сенсі,

що «неможливо відвернути його, гетьмана, від вірності своєму государю», а «український народ ніколи не захоче з'єднуватися з поляками, зазнавши від них багато лих». При цьому Мазепа казав, що «“золота вільність”, котрою так хвастилися поляки, перетворюється в них на “залізне самовольство”. Мазепа викривав суєтність обіцянок вільностей малоросійському народу, коли Станіслав, якого поляки називають своїм королем, сам не більше, як невільник шведського короля»⁴³. Якщо рядки цього листа, в яких йшлося про вірність гетьмана російському цареві, мали характер свідомої дезінформації, то Мазепі не було ніякого сенсу вводити майбутніх союзників в оману стосовно небажання українського народу з'єднуватися з поляками. Більше того, гетьман чітко вказав на безлад, що панував у політичній системі Речі Посполитої й підпорядкованість Лещинського Карлу XII.

Виходить, російські викривачі «зради» Мазепа й класичну працю Костомарова не читали. Тоді що вони роблять у мазепознавстві й історичній науці взагалі?

Вельми характерно, що після встановлення безпосереднього контакту Мазепа з Карлом XII ані в документах гетьмана, ані в жодному шведсько-українському договорі не йшлося про встановлення польської влади над Україною. Очевидно, що перехід гетьмана до шведського короля, їх постійне спілкування позначилися на зовнішньополітичній орієнтації Карла XII. Відтоді з документів зникають будь-які згадки про приналежність «Київії, Волині, Поділля, Підляшшя... Сіверщини, Чернігівщини» тощо Речі Посполитій, як було зазначено в Альтранштадській угоді за два роки до того.

Так, майже відразу після переходу на бік шведів, у своєму листі до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня Мазепа говорить тільки про «шведську протекцію» і зовсім не згадує Польщу⁴⁴.

Авторові поталанило відшукати у шведських архівах надзвичайно цікавий документ, в якому описано першу зустріч Івана Мазепа з Карлом XII, що відбулася 29 жовтня 1708 року в Гірках, де й було укладено союзний договір між Швецією та Україною, про який вже йшлося вище. Досі зміст промови українського гетьмана під час тієї зустрічі розкривався на основі двох першоджерел: щоденників каролінців Петре і Вайхе. Перший з них свідчив: «Він [Мазепа] просив ласки у Й. К. В., щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати

свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до сього часу був нашим (шведським) ворогом». Другий розкривав зміст промови Мазепа так: «Просив дуже покійно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведене Росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на се, що вони доси ішли за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»⁴⁵.

Наше ж джерело, що являє собою щоденник повідомлень з Королівської шведської головної штаб-квартири, акцентує увагу не на вибаченнях гетьмана, а на тому змістовому стрижні промови, що Мазепа «свій народ і землю передавав під захист Його Кор. Вел. проти московської тиранії, при цьому він попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел.». Надзвичайно важливою є відповідь короля: «Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом завірив про звільнення від ярма... Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати її мешканцям певних ушкоджень, а вони прибули здійснити помсту проти невірного підступного ворога. У всякому випадку Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх мешканців, а й хоче домогтися також бути з тими, які добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавитися ярма, котре пригнічувало їх до цього. Відтак Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку, з тим, щоб вони могли порадіти наступним вигодам і користі»⁴⁶.

Як бачимо, йдеться виключно про шведсько-український союз без будь-якої згадки про Польщу.

Врешті-решт, у своєму Маніфесті до малоросійського народу від 16 грудня 1708 року Карл XII спростував вимисли московської пропаганди щодо домовленості між ним та Станіславом Лещинським про те, «чтоб Украина Полшгъ завоевана была, албо мы взаем что нибудь от Польского Королевства себъ контрактом привлачили...». «...Подобное от Москвы вымышлено есть», — категорично заявляв шведський король, якому були притаманні чесність і безкомпромісність, і якому не було ніякої потреби маскувати свої справжні наміри від будь-кого⁴⁷.

Особливий інтерес являє собою останній відомий на сьогодні універсал Івана Мазепа, віднайдений нещодавно автором цієї статті в рукописному відділі бібліотеки Уппсальського універси-

тету (Швеція). Цей документ можна орієнтовно датувати кінцем лютого — кінцем травня 1709 року. Є всі підстави припустити, що даний універсал Івана Мазепи повторює основні положення його так званого зазивного універсалу, виданого 10 листопада 1708 року, текст якого до нас не дійшов. Досі вчені відтворювали зміст зазивного універсалу зі згаданого вище листа Івана Мазепи Іванові Скоропадському, універсалу гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю від 8 грудня 1708 року⁴⁸, що являв собою відповідь на зазивний універсал, і, певною мірою, — з також цитованого вище маніфесту Карла XII. Базуючись на цих реконструкціях, Валерій Шевчук відносно недавно писав: «Чи звіщав Мазепа в зазивному універсалі про намір прихилитися під Польщу, сказати годі...»⁴⁹.

Тепер ми можемо з дуже високим ступенем імовірності стверджувати, що така звістка в зазивному універсалі радше за все відсутня. Адже документ, про який ідеться, теж мав зазивний характер; він являв собою продовження й розвиток положень універсалу від 10 листопада 1708 року, але він не містить будь-якої згадки про Польщу. Натомість, в універсалі 1709 року чітко сформульоване прохання, аби шведський король «нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланий захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядовав вічної пам'яті Богдан Хмельницький»⁵⁰.

Нарешті, в програмних документах, написаних політичним та ідеологічним спадкоємцем Івана Мазепи — Пилипом Орликом, також не відображено жодного бажання українців потрапляти під польську юрисдикцію. Так, у Бендерській конституції Річ Посполита згадується лише в тому контексті, що з нею, так само, як і з Державою Московською укладено пакти про непорушність кордонів. Як «оборонець і протектор» однозначно вказується шведський король⁵¹.

У знаменитому «Виводі прав України» (1712 р.) Орлик пише лише про колишню «польську опіку», але не виявляє ніякого прагнення під неї повернутися. Замість цього гетьман в екзилі наводить найважливіші пункти шведсько-українського договору, де записано, що король Швеції «зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати

туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани»⁵².

У Маніфесті до європейських урядів від 4 квітня 1712 року Орлик також посилається на гарантії шведського короля «козацькій нації», не згадуючи при цьому жодним словом Річ Посполиту⁵³.

Таким робом, ані в останньому універсалі Мазепа, ані в справжніх, документально засвідчених його висловлюваннях та документах його наступників і однодумців не бачимо ніяких намірів повернутися під владу Речі Посполитої. Натомість, у всіх наведених вище документах зафіксована ідея воєнно-політичного союзу зі Швецією.

Фактично, такий союз існував і був закріплений в договорі, постановленому 29–30 жовтня 1708 року в Гірках. І хоча повний текст цього договору поки що не знайдений, нещодавно розшукані у шведських архівах документи, зокрема Щоденник повідомлень з Королівської шведської головної штаб-квартири кінця 1708 року, а також універсал Мазепа, написаний навесні 1709 року, як і опубліковані раніше фрагменти, дають досить повну уяву про його зміст.

Пилипу Орлику вдалося втримати головні досягнуті його попередником політичні й дипломатичні результати. Про це, зокрема, свідчило датоване 10 травня 1710 року підтвердження Карлом XII Бендерської Конституції, де її творець називається «Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом», обраним «знаменитим народом Руським, а також Військом Запорізьким».

Щоправда, в тексті Конституції Орлика порівняно з Корсунським договором 1657 року і договором в Гірках 1708 року територія України була значно зменшена. «Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені — має про те ясновельможний гетьман старатися», — записано у статті II Конституції⁵⁴.

Як бачимо, це було повернення до кордонів держави Богдана Хмельницького 1649 року у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств Речі Посполитої.

У таких саме кордонах бачили Україну учасники антимосковської коаліції, що її створював Карл XII разом з Пилипом Орликом у Бендерах. Так, напередодні походу останнього в Україну, що розпочався 31 січня 1711 року, в своєму універсалі, оприлюдненому за три дні до того, один з його учасників, молодший син Кримського хана Магомет Гірей (Герай; в оригіналі Герей) звертається з погрозами до тих, хто «значними утисками готує загибель і розгром Польської Республіки... а також хто збирається славне військо Запорізьких Козаків і споконвіку вільні та не підлеглі нікому зі смертних області Малої Русі вогнем і мечем, різаниною і грабунками підвести під дуже тяжке ярмо московської неволі»⁵⁵. Далі в документі простежується чітка розмежувальна лінія між «Великими Вождями», які очолювали союзницьке військо — «найяснішим паном» Йозефом (Юзефом) Потоцьким, котрий називається «Київським Паладином (воєводою) і Великим Вождем Польського Королівства» і «Славним Пилипом Орликом, Керманичем Малої Русі та Війська Запорізького»⁵⁶. Наприкінці документа вказується, що «раніше Найясніший і Наймогутніший Король Швеції, з особливої прихильності до Речі Посполитої Польщі і Запорізького Війська, жителів Малої Русі, вже проголосив виданими універсалами, що не закінчить цю війну раніше, ніж не поверне свободу і безпеку цим сусіднім і дружнім країнам, з усіх боків оточених безпекою»⁵⁷.

Отже, у наведеному документі бачимо чітку різницю між двома окремими «сусідніми і дружніми країнами» — Польською Республікою (Королівством; Річчю Посполитою) і «непідлеглою нікому» Малою Руссю та Військом Запорізьким. Це означало визнання державного суверенітету України членами антимосковської коаліції, очолюваної Карлом XII. І ні про яке підпорядкування України Польщі не йшлося.

Що ж стосується обмеження території України Малою Руссю, то відомий один документ, що наводить на певні роздуми з цього приводу. Йдеться про спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, виданий Карлом XII напередодні походу Пилипа Орлика в Україну (вочевидь про нього згадує Магомет Гірей). Той документ також був спрямований проти

спільного ворога. «...Підступні ворожі дії [Московії] сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель», — вказував Карл XII⁵⁸. Звертаючись до правобережних козаків, які уявляли себе громадянами єдиної української держави, й говорячи про їхні «давні місця проживання», шведський король тим самим давав їм привід сподіватися, що їхні землі увійдуть до тієї держави. Можливо, Карл XII розглядав Правобережжя як резерв своєї дипломатії, «цінний приз» найбільш відданому й корисному союзнику. Та використати цей резерв йому не судилося. Це зробив Петро I, «нагородивши» своїм царським указом від 23 вересня 1711 року Правобережною Україною свого «відданого» союзника, короля Польщі Августа II⁵⁹.

Слід зауважити, що в Україні не тільки Іван Мазепа та його послідовники прораховували шведський варіант. Так, тонкий знавець тієї доби Борис Крупницький, погоджуючись із відомим дослідником історії того періоду Миколою Андруссяком, відзначав «прошведські» настрої Семена Палія⁶⁰. Його припущення поділяє й сучасний історик — доктор історичних наук Тарас Чухліб. У своїй книзі «Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи» він пише про «приховану зовнішньополітичну орієнтацію на сприяння шведського короля» Семена Палія⁶¹. «З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польський історик Й. Йончак, а за ним А. Каміньський зауважили, що саме повстання С. Палія завадило Польщі вчасно вступити у війну з Швецією. Понад те, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу», — цілком слушно зауважує Т. Чухліб⁶².

Отже, хоч як би там було із зовнішньополітичними пріоритетами Семена Палія (ця тема потребує окремого дослідження), шведський вектор Івана Мазепи був цілком природним, його підтримувала значна частина провідної козацької верстви. Та чи міг він забезпечити незалежне існування й розвиток України?

Для відповіді на поставлене вище запитання є сенс провести деякі історичні паралелі.

Українська політична еліта була добре ознайомлена з діяльністю курфюрста Бранденбургу Фрідріха Вільгельма, якого Богдан Хмельницький залучив до антипольської коаліції в останні роки свого життя. Фрідріху Вільгельму в ході шведсько-польської війни 1656–1660 рр. шляхом витонченої дипломатії аж до зміни союзників (спочатку він виступив на боці Швеції, а потім Польщі) вдалося добитися суверенітету Пруссії, якою курфюрсти доти володіли в ленній залежності від Речі Посполитої, що було закріплено в Олівському мирі 1660 року. Фрідріх Вільгельм помер у 1688 році, залишивши по собі незалежну державу з територією понад 100 000 кв. кілометрів. Населення Бранденбургу становило 1,5 млн чоловік⁶³. Цей прецедент добре знав Іван Мазепа.

Як вже було зазначено вище, український гетьман мав таку саму територію і таке саме за кількістю населення, що й бранденбурзький курфюрст. Та якщо дітище Фрідріха Вільгельма через два століття перетворилося на наймогутнішу європейську потугу — Німеччину, то Україну спіткала зовсім інша доля. Для того, щоб зрозуміти, чому так сталося, звернімо увагу на деякі геополітичні аспекти Північної війни 1700–1721 років.

Перш за все, спробуємо розібратися, чому Карл XII повернув у ході бойових дій в Україну і які наслідки це для неї мало.

Попри всі переконливі докази того, що гетьман не «запрошував» Карла XII в Україну (насамперед, лист Пилипа Орлика Стефану Яворському від 1721 року, в якому міститься свідоцтво про різко негативну реакцію Мазепа на вторгнення шведської армії на українські землі), антиукраїнська пропаганда й досі спирається на петровську дезінформацію, що Мазепа «листувався з Карлом XII і обіцяв йому, в разі прибуття на Україну, підкріплення й продовольство»⁶⁴. Цей стереотип виявився настільки стійким, що його повторює на широку читацьку аудиторію автор згаданої вище книжки про Карла XII Борис Григор'єв, стверджуючи, що в Україні на шведського короля «чекав гетьман Іван Степанович Мазепа»⁶⁵. Тут знову маємо відзначити дієвість петровської пропаганди, яка досі тиражується не тільки в макулатурних агітках, а й у серйозних науково-популярних

виданнях. Для чого знадобилася ця пропаганда російському цареві?

Перш ніж відповісти на це запитання, з'ясуємо, хто ж був справжнім ініціатором повороту Карла XII в Україну. При цьому автор свідомо не буде наводити міркувань українських учених про небажаність такого перебігу подій для Мазепи, адже вони достатньо відомі у вітчизняних наукових колах. Задля об'єктивності звернімося до сучасної російської історіографії.

Отже, Тетяна Таїрова-Яковлева:

«Ситуація складалася зовсім не так, як хотілося б Мазепі. Замість того щоб іти на Смоленськ і Москву, залишивши Україну в тилу й позбавивши її, таким чином, долі «випаленої землі», Карл повернув на південь. Довідавшись про це, український гетьман вимовив свою знамениту фразу: «Диявол його сюди несе!». Це була не гра, як помилково вважали багато істориків, але щира досада. Зміна планів шведів не дозволяла Мазепі надалі витримувати паузу, зберігаючи нейтралітет і вичікуючи розвитку подій». І далі: «Карл повернув в Україну, відмовившись від свого плану походу на Смоленськ і Москву, теж не по добрій волі й зовсім не з розрахунку на з'єднання з Мазепою. «Останній вікінг», як іменували шведського короля, зіштовхнувся в Білорусії з утіленим Петром жовківським планом. Навкруги горіли хліба, села й селища. Ніде неможливо було дістати продовольство...»⁶⁶.

«Знову Петро I переграв Карла XII: своїми ініціативними кроками він фактично нав'язував йому власну програму дій, не пускаючи його в центр Росії. Для шведів залишався єдиний вихід: іти далі на південь», — робить на основі шведських джерел свій висновок Григор'єв⁶⁷.

На геополітичні аспекти стратегії Петра I звертає увагу сучасний французький історик і письменник російського походження Анрі Труайя: «Після того як Росія привела його в розпач (поразка під Нарвою 1700 р. — *О.Д.*), він усвідомив величезні розміри країни, невичерпні земельні ресурси, безмежну витримку своїх людей. Така сильна й щедра нація може програти десять, двадцять битв, думає він, зрештою вона виснажить супротивника й змусить його стати на коліна»⁶⁸.

В подальшому Петро I у повній мірі використав свої геополітичні переваги. «Цар вирішив відмовитися від бою й затягти супротивника послідовним відступом військ у глиб Росії, спус-

тошуючи країну за собою. Його союзниками будуть велика територія, час, голод і морози... Під час просування в глиб Росії солдати Карла XII зустрічали лише спалені села, порожні склади, голі пустельні поля... Армія довго відступала. І все, що їй зустрічалося на шляху, вона частково використовувала для своїх потреб, а що залишилося знищувала й спалювала, щоб ворог не зміг цим скористатися», — пише Анрі Труайя⁶⁹.

Однак його твердження про відступ російських військ «в глиб Росії» потребує уточнення. Насправді ж вони відступали в глиб спочатку Білорусі, а потім України. Геополітичний геній Петра виявився в тому, що він виснажував шведську армію на українській території, а не на російській. При цьому, хотів він того чи ні, Петро підривав геополітичні підвалини Гетьманщини. Радше за все, робив він це цілком свідомо.

Тактика «випаленої землі» в Україні призводила до руйнації її господарського потенціалу. Водночас цілеспрямовано нищилися українські людські ресурси. «Зрозумійте, як багато тисяч козаків на несправедливу війну, котру цар підняв, було послано у ці літа, чи ж не для того, щоб, зменшивши народні сили і виснаживши воєнних молодців, спорожнілий потім від захисників цей край тим легше утіснити і під свої права привернути», — читаємо в згаданому вище маніфесті Карла XII, в написанні якого, напевно, брали участь і українці⁷⁰.

Таким чином, головним ініціатором повороту шведів в Україну був не Мазепа, а Петро I. Саме він змусив Карла XII рушити на південь. А потім всю провину за випалену українську землю звалив на Мазепу, який, буцімто, заохотив агресора своїми обіцянками.

Не варто скидати з рахунків і самого Карла XII. З цього приводу свого часу слушно думку висловив Дмитро Донцов. «Молодий шведський король, дипломатичні здібності якого, здається, були недооцінювані його наступниками, сподівався, мабуть, ослабити російський натиск в напрямі до Балтійського моря через підпертя старих правно-державних домагань українців. Час для того був якнайзручнішим. Брутальне поступовання Петра I, що нехтував старі забезпечені договорами права української республіки, знову висунуло на Вкраїні на сцену людей, що хотіли силою скинути ненависний суверенітет царя», — писав публіцист у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї»⁷¹.

І не треба змальовувати шведського короля повним невігласом, як це робить Б. Григор'єв, стверджуючи, що для того Україна була «неясним географічним поняттям»⁷². Немає ніяких сумнівів, що Карл XII, який цікавився воєнною історією, добре вивчив війни свого діда — Карла X і знав про український вектор його політики. Молодий шведський король діяв цілком у дусі концепції «балансу сил», яка набувала поширення в Європі й відповідно до котрої він намагався врівноважити сили з Росією, залучаючи на свій бік Україну. В умовах «випаленої землі» це був логічний і чи не єдиний шлях для продовження війни на території супротивника.

І ще про один дуже важливий аспект шведсько-українських відносин, а саме — ставлення козаків до приходу армії Карла XII на їх землі. «Всупереч “нестерпності відносин між військами окупаційного російського режиму й українськими козаками й населенням”, як пишуть нині українські історики та публіцисти, другої “булавінщини” у Малоросії не спалахнуло. Всі лівобережні українці присягали “великому государеві” і вважали себе російськими підданими», — запевняє згаданий вище В. Артамонов⁷³.

А ось що свідчив безпосередній учасник тих подій: «Ці землі (тобто за 10 миль від Стародуба. — *О.Д.*), на відміну від усіх інших (спалених за наказом Петра I на захід від тієї місцевості. — *О.Д.*), були придатні до життя з усіма достатками і не можна було повірити, що руські нічого б не вдіяли, щось не спалили, якби не дуже велика роздратованість і образи козаків, які дозволили віддати і взяти стільки, щоб забезпечити шведам необхідне утримання. Уповноважений від мешканців тих земель прибув до армії у ліс на зустріч і пообіцяв від імені тих асистентів, що шведам буде гарантовано усе, що обіцяно»⁷⁴.

Отже, далеко не все населення зберігало вірність російському цареві. Була наявна «дуже велика роздратованість і образи козаків» на московітів. Мазепа надто пізно окреслив свою політичну лінію й люди просто були дезорієнтовані його попередньою політикою вірного служіння московському царю. Саме тому гетьману не вдалося мобілізувати весь потенціал народного обурення гнітом Москви, котре, як ми бачимо з наведеного документа, було.

Тепер декілька слів про значення Полтавської битви та її впливу на результат Північної війни з точки зору геополітики.

Так, її значення велике, позаяк вона стала поворотним пунктом у всій Північній війні; Петро I остаточно перехопив стратегічну ініціативу. Але сама по собі ця битва вирішального значення не мала: це був важливий епізод, але він не визначав остаточний результат Північної війни. Навіть у випадку поразки під Полтавою у Петра залишалися величезні геополітичні резерви: територія, ворожа шведам, і можливість у найкоротший термін відмобілізувати нову армію для продовження боротьби. Петро переграв свого молодого супротивника: він змусив його вести бойові дії на ворожій території. Карл хотів найшвидшого вирішального бою, не усвідомлюючи, що навіть його перемога нічого в такому випадку не вирішувала. У Росії й після поразки залишалися б значні резерви. І навіть якби шведи перемогли під Полтавою, вони, безсумнівно, понесли б значні людські втрати. Після цього в Карла просто б не залишилося сил, щоб в умовах партизанської війни (яку він, значною мірою, спровокував сам, зокрема репресіями на Слобожанщині) рухатися на Москву.

«Адже навіть узяття Полтави зовсім не вирішувало питання: чи можна буде, взявши Полтаву, рушити далі, на Белгород, на Харків, на Москву? Адже в російських руках залишаться, не говорячи вже про Київ, Ніжин, Чернігів, Переяславль, і, якщо навіть вдасться поборотися у відкритому полі й перемогти, це не усуне для росіян можливості поправити й поповнити розбиту (якщо вона буде розбита) армію й відступити до Харкова», — слушно зауважував відомий радянський вчений, тонкий знавець історії наполеонівських війн академік Тарле⁷⁵. Ну увійшов Наполеон I у Москву — «серце Росії», за його висловом, та який зиск він від цього мав? — Спалене місто, голод і морози. Майже те саме, що Карл XII за сто років до нього в Україні. Знав Наполеон Бонапарт про гіркий досвід свого попередника і навіть обіцяв не повторювати «дурних» помилок Карла XII⁷⁶, а сам був змушений втікати з Москви по розореній Смоленській дорозі, залишивши лежати на ній майже всю армію.

Шведський король програв свою війну задовго до Полтави. Цю обставину дуже слушно підмітив Петер Енглунд. Від початку 1709 року «стратегічне становище шведів крок за кроком погіршувалося, і вони зазнавали великих втрат. Щонайменше п'ята частина армії загинула, хоч вони нітрохи не наблизилися до мети. Російські втрати були більші за шведські, та росіяни діяли у своїй країні й легко могли поповнити прогалини у вій-

ську новими, не змученими рекрутами і новим, чистим спорядженням», — писав шведський історик⁷⁷.

* * *

Постає запитання: чи мав взагалі якісь шанси Карл XII перемогти у війні з Росією сам на сам на російській та українській території?

Вичерпну відповідь на це запитання дав Фрідріх Енгельс. У своїй праці «Зовнішня політика російського царизму» (1889–1890 рр.) він писав: «Уявимо собі Росію в середині минулого сторіччя. Уже в той час вона займала величезну територію... Населення було рідким, але швидко зростаючим; отже, лише один перебіг часу забезпечував зростання могутності країни. Це населення перебувало в стані духовного застою, було позбавлено всякої ініціативи, але в рамках свого традиційного способу життя було здатне рішуче на все; витривале, хоробре, слухняне, здатне переборювати будь-які тяготи й нестачі, воно поставляло чудовий солдатський матеріал для воєн того часу, коли згуртовані маси вирішували результат бою. Сама країна звернена до Європи лише однією своєю західною границею й тому уразлива лише із цієї сторони; вона не має такого центру, захоплення якого могло би примусити її до укладення миру, вона майже абсолютно недоступна для завоювання внаслідок бездоріжжя, довжини території й бідності ресурсів. Така країна являє собою невразливу потужну позицію для кожного, хто вміє її використовувати, дозволяючи собі звідси безкарно проробляти в Європі такі речі, які утягнули б будь-який інший уряд у нескінченні війни.

Сильна, майже неприступна в обороні Росія була відповідно слабка в наступі».

Енгельс чітко зазначив, що могутність і престиж Швеції «були підірвані саме внаслідок того, що Карл XII зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію й наочно показав неприступність Росії»⁷⁸.

Розвиток подій після Полтавської битви підтверджує коректність оцінки Енгельса. Росія ще понад 10 років не могла добитися остаточної перемоги над послабленою Швецією. Коли ж Петро I спробував вести наступальну війну проти Туреччини, то ледь не втратив не тільки всю армію, але й особисту свободу, а може й життя під час Прутського походу 1711 року.

Петро I будував імперію у глобальних масштабах. Він не збирався обмежуватися тільки суходолом Євразії.

«Росії потрібна вода». Ці слова, з якими він з докором звернувся до князя Кантеміра (молдавського господаря, який під час Північної війни перейшов на бік Петра I. — *О.Д.*), стали девізом усього його життя! Завоювання Азовського моря було метою його першої війни з Туреччиною, завоювання Балтики — метою його війни зі Швецією, завоювання Чорного моря — метою його другої війни проти Порти й завоювання Каспійського — метою його віроломного вторгнення в Персію. Для системи місцевих захоплень досить було суші, для системи світової агресії стала необхідна вода. Тільки в результаті перетворення Московії з повністю континентальної країни в імперію з морськими границями московітська політика могла вийти зі своїх традиційних меж і знайти своє втілення в тому сміливому синтезі, що, сполучаючи загарбницькі методи монгольського раба й усесвітньо-завойовницькі тенденції монгола-владаря, становить життєве джерело сучасної російської дипломатії», — писав Карл Маркс у своїй майже невідомій для широкого загалу праці⁷⁹.

В запалі своєї імперіалістичної агресії, як зазначав один з основоположників наукової геополітики, американець Альфред Мехен, «цар, бачачи виснаження Швеції, мав намір підкорити її повністю. Це порушення балансу сил у Балтійському морі, що загрожувало зробити останнє російським озером, не було бажане ані для Англії, ані для Франції»⁸⁰. Великі потуги врятували Швецію від остаточного розгрому, проте вона внаслідок війни з Росією, за висловлюванням того ж Мехена, перетворилася на «другорядну державу»⁸¹. Щодо України, то великим потугам не було до неї ніякого діла й вона була остаточно інкорпорована Російською імперією.

* * *

Підбиваючи підсумки, необхідно ще раз зазначити:

1. Ініціатива утворення шведсько-українського воєнно-політичного союзу виникла у Швеції, якій бракувало людських ресурсів для здійснення своєї територіальної експансії.

2. Гетьман Мазепа спробував реалізувати ідею Богдана Хмельницького, який у скрутний момент національно-визвольної революції намагався утворити потужну антипольську, а зго-

дом і антиросійську коаліцію, що включала б у себе Україну та Швецію.

3. Шведський напрям геополітики Івана Мазепи був вимушеним. На першому етапі свого гетьманування він прагнув збудувати козацьку державу у складі українських етнічних земель. На заваді втілення його планів стала Північна війна 1700–1721 років.

4. Розуміючи намір Петра I спочатку обмежити, а згодом зовсім ліквідувати автономію Гетьманщини, Мазепа взяв зовнішньополітичний курс на Швецію, якій європейська політична думка одностайно пророкувала перемогу у війні з Московією.

5. Твердження російської історіографії та пропаганди про намір Мазепи передати Україну під владу Польщі базується на явно сфальсифікованому договорі гетьмана з польським королем шведської орієнтації Станіславом Лещинським. В жодному іншому відомому документі про це не йдеться. Навпаки, простежується чітке бажання Мазепи та його однодумців утворити міцний воєнно-політичний союз зі Швецією.

6. Саме стратегія «спаленої землі», застосована Петром I, а не «запрошення» Мазепи змусила Карла XII повернути в Україну.

7. Свідомі зусилля російського царя зі спустошення території України й знекровлення її людських ресурсів підірвали геополітичні підвалини мислимої Мазепою держави, унеможливили досягнення нею незалежності.

8. Геополітичні переваги Московії (територія, населення) мали вирішальне значення для її перемоги у Північній війні. Полтавська битва лише прискорила перемогу Петра I, але не була вирішальною в ході протиборства.

9. Далеко не все українське населення зберігало вірність російському цареві, як стверджує російська історіографія. Була наявна «дуже велика роздратованість і образи козаків» на московитів. Мазепа надто пізно окреслив свою політичну лінію й люди просто були дезорієнтовані його попередньою політикою вірного служіння московському царю. Саме тому гетьману не вдалося мобілізувати весь потенціал народного обурення гнітом Москви, котре зафіксовано в історичних документах.

10. Внаслідок Північної війни Швеція втратила свій імперський характер. Натомість, в Європі постала нова імперія — Російська. Проте могутні європейські потуги, насамперед, —

Англія і Франція, не допустили завоювання Швеції Росією й перетворення Балтійського моря на «внутрішнє російське озеро».

- ¹ *Єнсен Альфред*. Мазепа. — К., 1992. — С. 41.
- ² *Цветков С.Э.* Карл XII: Беллетризованная биография. — М., 2000. — С. 20.
- ³ *Єнсен Альфред*. Зазнач. праця. — С. 42.
- ⁴ Там само. — С. 43.
- ⁵ *Germer Kristian*. Ukraine and Sweden: constructing a shared history // Іван Мазепа і його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2008. — С. 44–45.
- ⁶ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — Л., 1991. — С. 273.
- ⁷ *Коваленко Сергій*. Останній чин великого гетьмана. — К., 2010. — С. 48.
- ⁸ Там само. — С. 50.
- ⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. / Україна кризь віки. — Т. 7. — К., 1999. — С. 193.
- ¹⁰ Secret memorial för Kongl. Maj-ts fullmäktige Sändningebud till Tzaaren och Storfursten i Russland. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, 438. — Nordiska Samlingen (Nordin), pärm 438. — Dokument 13-a. — S. 141. — Uppsala, Sverige.
- ¹¹ *Брехуненко Віктор*. Як Росія Україною торгувала. — К., 2007. — С. 9.
- ¹² *Коваленко Сергій*. Зазнач. праця. — С. 99.
- ¹³ *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 65.
- ¹⁴ Цит. за: *Брехуненко Віктор*. Зазнач. праця. — С. 13.
- ¹⁵ Енциклопедія історії України. Т. 1. — К., 2003. — С. 556.
- ¹⁶ Юридична енциклопедія. Т. 1. — К., 1998. — С. 576.
- ¹⁷ *Енглунд Петер*. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Х. — Стокгольм, 2009. — С. 25–26.
- ¹⁸ Детальніше про це див.: *Дубина Олександр*. Геополітичні креслення гетьмана Мазепа // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 12–55.
- ¹⁹ *Енглунд Петер*. Зазнач. праця. — С. 34.
- ²⁰ *Коваленко Сергій*. Зазнач. праця. — С. 137.
- ²¹ *Галушка Кирилл*. Украинский национализм: ликбез для русских, или Кто и зачем придумал Украину. — К., 2010. — С. 252.
- ²² *Коваленко Сергій*. Зазнач. праця. — С. 76.
- ²³ Там само. — С. 50.
- ²⁴ *Григорьев Борис*. Карл XII. Или пять путь для короля. — М., 2006. — С. 59, 57.
- ²⁵ *Шевчук Валерій*. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. — К., 2006. — С. 148–149.
- ²⁶ *Романцов В.О.* Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII—XX століття). — К., 1998. — С. 43.
- ²⁷ *Брюкнер А.* Славянские народы (Польша) / Всемирная история. Т. 3. — Ч. I. — СПб., 1911. — С. 419.
- ²⁸ Poland, history of. (20092009). Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica.
- ²⁹ *Анисимов Е.В.* Императорская Россия. — СПб, 2008. — С. 10.
- ³⁰ История Украинской ССР. Т. 3. — К., 1983. — С. 123.

- ³¹ Велика історія України: У 2 томах. — Том II.— К., 1993. — С. 160.
- ³² *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 25.
- ³³ *Борщак І.* Oriikiana // Хліборобська Україна. 36. VII і VIII. — Відень, 1922–1923. — С. 352.
- ³⁴ Там само. — С. 350.
- ³⁵ *Яковлева Т.Г.* Мазепа-гетман: в пошуках исторической объективности // Новое и Новейшее время. 2003, № 4, июль-август. — С. 54–59; *Таурова-Яковлева Т.* Мазепа. — М., 2007. — С. 166–220; *Таурова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 315–336.
- ³⁶ *Таурова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 328.
- ³⁷ Instrumentum Pacis inter Sacras Regias Majestates Sveciae et Poloniae. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, Kongl. Placater Resolut. — Förordn. — Och Påbud MM. — 1705 — 09. — S. 1465.
- ³⁸ *Павленко Сергій.* Восстание мазепинцев: мифы и реалии. — Чернигов, 2009. — С. 85–98.
- ³⁹ *Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. — СПб., 2008. — С. 21.
- ⁴⁰ Лист Жана Балюза про Мазепу // Иван Мазепа. Художньо-документальна книжка. — К., 1992. — С. 77.
- ⁴¹ Цит. за: Лист Пилипа Орлика до Київського митрополита Стефана Яворського (1721) // Оглоблин Олександр. Гетьман Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 405.
- ⁴² Там само. — С. 415.
- ⁴³ *Костомаров Н.И.* Мазепа. — М., 2004. — С. 200–201.
- ⁴⁴ 1708, жовтня 30. — Дегтярівка. Лист І. Мазепа стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу на бік шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007. — Док. № 288. — С. 249.
- ⁴⁵ *Томашівський Стефан.* Із записок Каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — Кн. VI. — С. 75. (Орфографію публікації збережено).
- ⁴⁶ Diarium aus der Schwedisch. Armee in Severien, 1708. — Uppsala universitetsbibliotek. — Handskriftsenheten, 55. — Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. — Pärm 55. — Dokument 34. — S. 221, i tysk. — Uppsala, Sverige.
- ⁴⁷ 1708, грудня 16. — Ромни. Маніфест Карла XII до малоросійського народу // Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2007. — Док. № 547. — С. 681.
- ⁴⁸ Універсал гетьмана І. Скоропадського про вірність українців російському царю // Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007. — Док. № 380. — С.336–342.
- ⁴⁹ *Шевчук Валерій.* Зазнач. праця. — С. 234.
- ⁵⁰ Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten. — F. 103. — Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704–1709. — Pärm F 103. — Häfte 1708. — Dokument 25. — s. 272–273. — Uppsala, Sverige.
- ⁵¹ 1710, квітня 10. Бендери — Конституція Пилипа Орлика // Універсали Івана Мазепа (1687–1709). Ч. II. — Київ — Львів, 2006. — Додаток III. — Док. № 1. — С. 638, 639.
- ⁵² Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С.88.
- ⁵³ Маніфест Гетьмана Орлика до європейських урядів // Борщак І. Oriikiana. Хліборобська Україна. 36. VII і VIII. — Відень, 1922–1923. — С. 367.

- ⁵⁴ 1710, квітень 10. Бендери — Конституція Пилипа Орлика // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Ч. II. — Київ; Львів, 2006. — Додаток III. — С. 638–639.
- ⁵⁵ Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten. — F141. — Handlingar till Sveriges politiska historia. — Pärm 141. — S. 120.
- ⁵⁶ Ibidem. — S. 121.
- ⁵⁷ Ibidem. — S. 123.
- ⁵⁸ Цит. за: Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — К., 2009. — С. 488.
- ⁵⁹ История Украинской ССР. Т. 3. — К., 1983. — С. 318.
- ⁶⁰ Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2008. — С. 179.
- ⁶¹ Чухліб Тарас. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К., 2008. — С. 149.
- ⁶² Там само. — С. 55.
- ⁶³ Всемирная история. Т.V. — М., 1958. — С. 408.
- ⁶⁴ Смолянников Сергей. Иван Мазепа. Анатомия предательства или путь Иуды: от славы к бесчестью. — К., 2009. — С. 14.
- ⁶⁵ Григорьев Борис. Зазнач. праця. — С. 270.
- ⁶⁶ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 215.
- ⁶⁷ Григорьев Борис. Зазнач. праця. — С. 269.
- ⁶⁸ Труайя Анри. Петр Великий. — М., 2006. — С. 170.
- ⁶⁹ Там само. — С. 179–180.
- ⁷⁰ Шевчук Валерій. Зазнач. праця. — С. 238; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007. — Док. № 547. — С. 682.
- ⁷¹ Донцов Дмитро. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991. — С. 17.
- ⁷² Григорьев Борис. Зазнач. праця. — С. 270.
- ⁷³ Артамонов В.А. Зазнач. праця. — С. 44.
- ⁷⁴ Diarium aus der Schwedisch. Armee in Severien, 1708. — Uppsala universitetsbibliotek. — Handskriftsenheten, 55. — Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. — Pärm 55. — Dokument 34. — S. 221, i tysk. — Uppsala, Sverige.
- ⁷⁵ Тарле Е.В. Сочинения. Том 10. — М., 1959. — С. 651.
- ⁷⁶ Григорьев Борис. Зазнач. праця. — С. 270.
- ⁷⁷ Енглунд Петер. Зазнач. праця. — С. 58.
- ⁷⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 22. — М., 1962. — С. 16–17.
- ⁷⁹ Маркс К. Разоблачение дипломатической истории XVIII века. http://scepsis.ru/library/id_884.html.
- ⁸⁰ Mahan A.T. The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783. Twelfth edition. — Boston, 1918. — P. 239.
- ⁸¹ Ibidem. — P. 231.